

21. Воронов П. Н. Мировоззрение германцев на исторические события 1813–1814 г.г. / П. Н. Воронов // Рус. старина – 1914. – № 10–12 (160). – С. VIII.
22. Краткая справедливая повесть о пагубных Наполеона Бонапарта помыслах, о войнах его с Германией и Россией, о истреблении войск его и о важности нынешней Немецкой войны. – СПб. : Тип. В. Плавильщикова, 1814. – 117 с.
23. История о политических Франции обманах, коварствах ея и вероломствах, несоблюдений ею мирных трактатов и нарушений священнейших союзов. – СПб. : Император. Акад. наук, 1812. – 314 с.
24. Степун Ф. Из писем прапорщика-артиллериста / Ф. Степун. – Прага : Пламя, 1926. – 367 с.

УДК 94(438) "1918/1939":[327:325.3]

Анатолій Шваб

Зовнішня переселенська та колонізаційна політика Другої Речі Посполитої

У статті висвітлено засади переселенський колонізаційної політики влади Другої Речі Посполитої. Основна увага зосереджена на передумовах, завданнях та результатах її впровадження.

В основу аналізу покладено діяльність Міністерства праці і суспільної опіки, Міністерства закордонних справ та Колонізаційного товариства для втілення ідеї польської колонізації в Бразилії, Перу, Аргентині та інших країнах. Висвітлено механізми здійснення процесу колонізації, економічні та політичні мотиви цієї політики.

Ключові слова: польська колонізаційна політика, еміграційна політика, національна політика Другої Речі Посполитої, українська еміграція.

Шваб А. Внешняя переселенческая и колонизационная политика Второй Речи Посполитой. В статье освещены принципы переселенческой колонизационной политики власти Второй Речи Посполитой. Основное внимание сосредоточено на предпосылках, задачах и результатах ее применения.

В основу анализа положена деятельность Министерства труда и общественной опеки, Министерства иностранных дел и колонизационного общества по воплощению идеи польской колонизации в Бразилии, Перу, Аргентине и других странах. Освещены механизмы осуществления процесса колонизации, экономические и политические мотивы этой политики.

Ключевые слова: польская колонизационная политика, эмиграционная политика, национальная политика Второй Речи Посполитой, украинская эмиграция.

Shvab A. Basic Items of the Foreign Colonization Policy of the Second Rech Pospolyta. The article describes the main aspects of the colonization policy of the Second Rech Pospolyta government. In the focus of attention are the reasons for the realization of colonization policy, its main tasks and consequences.

The author analyses activities of the Labour and Public Protection Ministry, Ministry of Foreign Affairs, and Colonization Association aimed at the implementation of the Polish colonization policy in Brazil, Peru, Argentine and other countries. Special attention is paid to the methods of realization of this policy, economic and political background of the process

Key words: Polish colonization policy, emigration policy, national policy of the Second Rech Pospolyta, Ukrainian emigration.

Постановка наукової проблеми та її значення. Колонізаційна політика є похідною міграційної політики, яка займає важливе місце серед пріоритетів кожної держави. Через її регулювання вирішуються питання економічного, демографічного, етнополітичного характеру. Дослідження засад міграційної політики інших країн дає неабиякий практичний досвід для формування сучасних державних підходів до цього питання. Вивчення досвіду міграційної політики держав, до складу яких входили українські етнічні землі, дає змогу ще й простежити вплив цього процесу на різні сторони життя українців та розкриває особливості національної політики щодо них.

Аналіз досліджень цієї проблеми. В сучасній українській історичній науці питання польської колонізаційної політики міжвоєнного періоду не були безпосередньо висвітлені. Здебільшого, маємо численні розвідки історії української еміграції та діаспори. Цю проблему висвітлено лише через призму причин цього процесу й особливостей адаптації емігрантів у країнах поселення. Так, зокрема, аналізу впливу польської еміграційної політики та імміграційної політики країн поселення на еміграцію із західноукраїнських земель присвячені дослідження С. Качараби. Імміграційну політику країн поселення і політичні, етносоціальні та економічні аспекти еміграції із західноукраїнських земель, що перебували у складі Другої Речі Посполитої, проаналізовано також у працях Ю. Сливки, С. Макарчука, Ю. Макара, В. Євтуха, В. Трощинського, А. Попика та ін.

Широке коло робіт, присвячених схожій тематиці, представляють і польські дослідники. Серед них варто виділити розвідки державних чиновників та теоретиків польської міжвоєнної еміграційної політики Ю. Влодека, С. Гломбінського, Г. Заленцького, А. Зарихти, З. Людкевича, М. Красноцького, Ю. Околовича, М. Панкевича, М. Шавлеського, С. Юркевича та ін. Важливі для розуміння особливостей еміграційної політики роботи авторитетних польських дослідників Е. Колодзєя, А. Пачковського, А. Пільха, Г. Яновської, П. Крашевського та ін.

Мета статті – аналіз засад переселенської та колонізаційної політики Другої Речі Посполитої, її передумов, завдань та результатів, а також висвітлення механізмів здійснення процесу колонізації, економічних та політичних мотивів цієї політики.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Важливим напрямом внутрішньої і зовнішньої політики Польщі було розв'язання міжконтинентальної еміграції, основне завдання якої в міжвоєнний період полягало у створенні скупчених поселень польських переселенців.

Переселенській еміграції відводилася важлива роль господарського механізму всієї економіки Польщі. Відомий польський еміграційний діяч С. Гломбінський, ідеї якого співзвучні із загальними політичними й суспільними настроями того часу, вважав, що поселенська еміграція може виконувати додаткову економічну роль для своєї батьківщини, за умови правильної її організації з боку держави та публічної підтримки суспільства. На його думку, для цього потрібно забезпечити на довший період часу території для поселення більших скупчень переселенців із сприятливими кліматичними й комунікаційними умовами; еміграція повинна охоплювати лише ту частину суспільства, яка представляє надлишок продуктивних сил у певній сільській місцевості або галузі промисловості; емігранти мають утримувати сталі економічні стосунки з батьківщиною, постачаючи її сировиною і продукцією, яких вона не має, та вивозити продукцію, якої вистачає; переселенці повинні користуватися транспортною та фінансовою організацією батьківщини, що з часом має позитивно вплинути на розвиток взаємних торговельних і кредитних стосунків; планово впроваджувана і підтримувана поселенська еміграція згодом має стати впливовим засобом національної експансії й повернення досвідчених фахівців та капіталів [16, с. 7–8]. Різнобічна організація життя переселенців у чужих країнах мала стати осередком національної і політичної експансії Польщі, а після створення вигідних умов господарювання всередині власної країни повернути на батьківщину уже професійно і фінансово підготовлених співвітчизників [1, с. 11–12].

З. Людкевич, який у 1924 р. обіймав пост міністра земельної реформи, а пізніше очолював Колонізаційне товариство, писав, що для Польської держави як метрополії, хоча б з погляду господарських інтересів, якнайкраще було б скерувати осадницьку еміграцію до власних колоній, що дало б змогу поєднати колонізаційні терени в одне ціле з господарством метрополії [20, с. 3]. Переселенську еміграцію колонізаційного типу активно підтримувало і Міністерство праці та соціальної опіки. На важливості її впровадження на засіданні Державної еміграційної ради 6 лютого і 20 березня 1926 р. наголошував міністр цього відомства Б. Земенський [12, с. 35–37, 84–86].

Після травневого (1925) державного перевороту ідею колонізації практично підтримав санаційний уряд. У 1926 р. монопольне право регулювання заокеанської колонізації було надано Колонізаційному товариству. Для фінансування його потреб уряд виділив кредит на суму 200 тис. злотих. Серед можливих теренів осадницької колонізації розглядали південні штати Бразилії – Парану, Санта-Катаріну і Ріо-Гранде, а також Аргентину і Парагвай [24, с. 27]. Показово, що багато вільних земель було і в Канаді, проте польська влада цю країну до своїх колонізаційних планів не включала. На переконання польських урядовців, через особливості канадської імміграційної політики реалізувати свої політичні та економічні інтереси в цій країні було неможливо [22, с. 133].

До найближчих планів Колонізаційного товариства входило також створення сільськогосподарських поселень у Південній Франції, а пізніше – у французьких колоніях у Бразилії. Проте на засіданні Міжміністерської комісії у вересні–листопаді 1928 р. ці плани були дещо скореговані. Заснування колоній у Франції потребувало більших грошових витрат, тому справа покладалася на приватну ініціативу з державною підтримкою. Емігрантів, які не мали достатніх коштів, скеровували до Південної Америки. Конференція висловила також за підтримку еміграції українців до Канади [3].

На останньому засіданні комісії 15 листопада 1928 р. було вирішено підтримувати емігрантів, виїзд яких сприятиме перебудові економіки, зменшенню кількості безробітних і завдасть найменших збитків національним та політичним інтересам Польщі. Подвійного результату, на думку учасників засідання, можна було б досягнути, організувавши еміграцію непольського елемента зі «східних кресів» [3].

Важливе місце в планах польської поселенської політики відводилося Бразилії, терени якої були заселені рідко, а земля мала низьку вартість. За підрахунками, лише в Парані можна було поселити близько 4,8млн осіб і створити 960 тис. господарств розміром 14 га кожне [22, с. 137].

Г. Зеленцький обґрунтував політичні та економічні мотиви колонізації Парани. Він стверджував, що з огляду на низький соціально-культурний рівень цього бразильського штату польські осадники змогли б легко асимілювати місцеве населення. 60–70 тис. польських родин, на думку Г. Зеленцького, забезпечили б повне культурне його завоювання. Широка автономія в складі Бразильського союзу гарантувала б значні політичні права полякам завдяки їх механічній більшості, навіть якби не було згоди на це бразильської центральної влади. Окрім того, дешева паранська земля не потребувала великих фінансових витрат на поселення, необхідних в інших країнах. А неосяжність паранської території давала змогу здійснювати довготривалу осадницьку політику [22, с. 136].

Перший дозвіл на вербування переселенців до Бразилії Колонізаційне товариство отримало в лютому 1929 р. У бразильському штаті Еспіріто-Санто на 56 тис. га землі упродовж восьми років мало оселитися 1 800 родин. На початку 1931 р. до колонії Білий Орел виїхало 135 родин [13].

Водночас із ідеєю колонізації Бразилії широкого розголосу набула справа масової еміграції до Перу. Дозвіл на її проведення 8 серпня 1929 р. отримало товариство «Польська колонія». За погодженням МПСО, Міністерства земельної реформи і МЗС для здійснення своєї переселенської діяльності товариству видано концесію на 220 тис. га землі в Перу [14].

Друга концесія була видана 21 березня 1931 р. на 1 млн га землі Польсько-американському колонізаційному синдикату. Уряд Перу зобов'язався кожній родині (250 родин за домовленістю) виділити по 30–60 га землі з оплатою в кредит, фінансувати проїзд, покрити половину коштів на будівництво доріг, виділити допомогу на придбання знарядь праці [11, с. 187–195].

Еміграція до Бразилії і Перу планувалася для польських родин із західних воєводств і від початку мала експериментальний характер [10]. Проте представники судноплавних компаній розгорнули нелегальну агітацію серед населення Волинського та Поліського воєводств. За реєстрацію з емігрантів збиралися кошти в розмірі від 3 до 5 доларів США. У березні у Варшаві навіть виникло товариство «Польська сила в Перу», яке займалося нелегальним вербуванням поселенців [15].

Значне скорочення сезонної континентальної еміграції в роки світової економічної кризи та активний рееміграційний рух із європейських країн продемонстрували нестабільність європейських імміграційних ринків, що змусило польський уряд до ще активнішого стимулювання осадницької еміграції.

Одним із кроків у цьому напрямку було створення 8 квітня 1935 р. акціонерної спілки «Міжнародне осадницьке товариство» (МТО) (Towarzystwo Osadnicze Spółka Akcyjna). До його керівного складу, на правах урядового комісара, увійшов делегований МЗС секретар Міжміністерської еміграційної комісії А. Зарихта. Акційний капітал спілки становив 500 тис. зл., 50 % якого покривав Державний сільськогосподарський банк, 50 % – МЗС. МТО планувало утримувати акції двох польських поселенських спілок у Бразилії й Аргентині. До його компетенції, зокрема, належали купівля, оренда та продаж територій для колоній під безпосереднім контролем МЗС [17, с. 140].

Для розширення осадницької еміграції до Південної Америки МЗС через підставних осіб створило в липні 1935 р. в Аргентині колонізаційну спілку «Compania Colonizadora der Nozte Sociedad Anonima». Капітал акціонерного товариства становив 700 тис. песо, з яких 350 тис. належало Міністерству закордонних справ. Спілка придбала територію в Місьйонесі площею 46 тис. га над річками Сіто і Параною.

У Бразилії польська дипломатія зацікавилася раніше створеною місцевими поляками Паранською осадницькою спілкою, яка переживала часи занепаду і розпоряджалася капіталом у 26 тис. мілрейсів. Восени 1935 р. МЗС через підставних осіб увійшло до цієї спілки з капіталом 1 млн мілрейсів. Це дало змогу придбати у Парані над рікою Ріо-дас-Кабрас близько 63 тис. га землі для майбутніх поселенців [18, с. 205].

Одночасно з організацією осадництва в країнах Південної Америки Міжнародне осадницьке товариство приступило до створення польських колоній у Франції за участю товариства «Société Senonume d'Exploitation Agricole» [17, с. 140].

Проте від самого початку політика осадництва зіткнулася з багатьма труднощами, що ставило під сумнів можливість її здійснення. Одна із причин цього – висока коштовність заходу. За підрахунками М. Панкевича, середня вартість проїзду родини до Південної Америки становила щонайменше 3 тис. злотих, до яких слід додати ще 1–2 тис. злотих для облаштування в еміграції. 5 тис. злотих були значною сумою для багатьох поляків [21, с. 20]. Відомий дослідник проблеми еміграції

1920–1930-х рр. А. Зарихта, враховуючи кошти на переїзд, купівлю ґрунту, побудову житла та видатки на загальні потреби (будівництво дороги, прожиток до першого врожаю), підрахував, що емігрантам знадобиться 12–20 тис. злотих. Частина цих коштів покривав емігрант, а частину – колонізаційне товариство чи власник, якому переселенці сплачували борг упродовж 4–10 років [23, с. 87]. Для того, щоб здобути необхідну суму, емігрант змушений був продати усе своє майно на батьківщині. Основним капіталом селянина була земля, і тільки після її продажу можна було зібрати суму в 5 тис. злотих. Однак справа з продажем землі була досить складною з огляду на те, що близькі сусіди не мали коштів, щоб придбати наділ, а шукати багатого селянина з віддалених сіл потребував часу. Часто емігранти продавали наділи частинами, але втрачали при цьому в коштах і в часі [19, с. 29–30]. Землю скуповували лише заможні селяни, а проблема безземельних і малоземельних лишалася нерозв'язаною. Більше того, кошти на подорож до заокеанських держав також мало лише заможне селянство, а потреби виїжджати в нього не було.

Не сприяли реалізації намірів польської влади й умови поселення емігрантів. У Бразилії поселенець отримував землі, вкриті густим, непрохідним лісом у гористих місцевостях, оскільки бразильська рівнина, вкрита багном, була неродючою. Для того, щоб вести господарство на європейський лад, потрібні були роки. Поселенці, за місцевим звичаєм, вирубували ліси і залишали їх на 2–3 місяці, щоб висохло гілля, після того його спалювали. Поміж пеньками, гіллям та колодами переселенці сіяли і садили городину. Про використання плуга не могло бути мови, вся робота виконувалася вручну. Знищуючи ліси, поселенці кочували з місця на місце [9]. Дешева земля була далеко від міст та ліній комунікацій, що значно утруднювало збут продукції, а інколи зовсім цю справу унеможлиблювало. Як результат, господарства замикалися і вели натуральний спосіб виробництва. Ізоляція господарств не сприяла культурному та цивілізованому способу життя. Що ж стосується планів польського уряду щодо повернення емігрантів на батьківщину із великими сумами коштів, то про це зовсім не йшлося. Колоністи втрачали не лише зв'язок із рідною землею, а й із власними сусідами-земляками, які господарювали на віддалених теренах [19, с. 10–11].

Планова масова осадницька еміграція, що мала витворити новий життєвий домініон для Польщі, закінчилася повною поразкою. До липня 1939 р. Міжнародне осадницьке товариство поселило в Аргентині та Бразилії заледве 400 родин. Не вдалося розпочати організованого осадництва і в Парагваї [1]. Закуплені Колонізаційним товариством землі не мали жодної вартості, що стало ще одним доказом морального і матеріального фіаско польського уряду в питанні осадництва.

Упродовж усього міжвоєнного періоду переселенська еміграційна політика залишалася важливим інструментом внутрішньої міжнаціональної політики. Політичні мотиви польських урядових кіл щодо еміграції яскраво ілюструє таємний документ Міністерства закордонних справ. «...Зорганізування такої акції, якою є еміграція, вже на початку дасть змогу створити кордон з повною перевагою польського елемента від Збруча аж до теренів цілковито польських. Еміграційна акція створить виключно добрі умови для скупки земель слов'янських меншин, відправлених до заокеанських держав і продаж її польським осадникам...

Заокеанська еміграція є еміграцією безповоротною, власне тому повинні створюватися якнайсприятливіші умови для переселення туди українців. Континентальна еміграція на 80 % є заробітковою, тому туди необхідно спроваджувати лише поляків. В усякому випадку рішення про напрямки еміграції мають прийматися з урахуванням етнічних, господарських і геополітичних умов» (цит. за: [8, с. 287]).

Г. Зеленцький у своїх роздумах про завдання польської еміграційної політики та внутрішньої колонізації йшов іще далі: «Польська держава повинна прагнути до повної колонізації, через розселення польського елемента так, щоб той своєю кількістю і культурною силою надав політичний і культурний тон кожному клаптику землі. При цьому ми не порушуємо конституційних прав національних меншин щодо їх розселення. Власних політичних цілей досягаємо впровадженням законних міграційних переміщень населення» [22, с. 117].

МЗС розробило відповідний перспективний еміграційний план. Відповідно до нього уряд виділяв 21 млн злотих, щоб упродовж чотирьох років спрямувати до міжконтинентальної еміграції 25 тис. осіб української національності, а на звільнених ними землях оселити 17 тис. осіб польської національності [2]. За планом українці та білоруси (до них застосовували ту ж політику) в еміграції в Бразилії, Аргентині і інших державах Південної Америки повинні були створювати розпорошені поселення. Вважалося також некорисним створення польських поселень серед українських і білоруських [19, с. 17]. Це пояснювалося тим, що можливості польської заокеанської колонізації були обмеженими і в будь-який момент могли бути заборонені імміграційними країнами.

Під кінець 1930-х рр., коли з'ясувалося, що широко розрекламована ідея польської колонізації є справою коштовною і збитковою, до призначених для поляків колоній стали скерувати українців. Так, у Парагваї на землях, зарезервованих для польських осадників, поселилося 90 % українців, переважно волинян.

М. Красноцький, наукова й адміністративна діяльність якого припала на 1920–1930-ті рр., критикуючи ідею польської осадницької еміграції, писав: «Якщо наше господарство має понести такі величезні збитки, а польський народ такі значні жертви, то нехай краще його енергія буде спрямована на інші ділянки державного життя. Якщо має відтікати польський капітал, то нехай краще відтікає капітал меншин. І за їхній же рахунок можна зменшити кількість непольського населення в Польщі, послабити їх господарську і політичну позицію. Саме за таких умов можна погодитися на осадницьку еміграцію» [19, с. 27].

Характер еміграційних процесів у Польщі підтверджує, що багато намічених планів реалізувалися. При загальній тенденції спаду еміграції з Польщі у 1930-х рр., еміграція із західноукраїнських земель залишалася на рівні 1920-х рр. Так, зокрема, значно зросла частка волинської міжконтинентальної еміграції. Якщо в 1929–1931 рр. вона становила 12 % усієї міжконтинентальної еміграції з Польщі, то в 1935–1938 рр. – 23,4 %. Із загальної кількості польських емігрантів до Парагваю волиняни становили 53,3 %, до Аргентини – 31,1 % (підраховано на підставі [4; 5; 6; 7]).

Зростання відсоткової частки українців відбувалося на фоні загального спаду польської еміграції. Цей факт повною мірою переконує, що збіг соціально-економічних, демографічних і політичних факторів, які сприяли виїзду населення східних воєводств, мав значно впливовіші наслідки, ніж в інших частинах Польщі.

Найбільшою мірою цьому сприяли низький рівень розвитку суспільно-виробничих відносин, викликаний фактичною відсутністю промисловості в західноукраїнських землях і слабким її розвитком у Польщі в цілому, а також сповільненими темпами капіталізації сільського господарства.

Особливий вплив на активізацію українського еміграційного руху 1930-х рр. мала цілеспрямована внутрішня політика владних кіл Польщі, спрямована на посилення еміграції українського елемента для прискорення польської колонізації та асиміляції західноукраїнських земель.

Висновки. Колонізаційна політика міжвоєнної Польщі посіла важливе місце у системі заходів, покликаних створити ефективний механізм розв'язання багатьох соціально-економічних і політичних проблем. Амбітне завдання колонізаційної експансії в інших країнах мало забезпечити молоду державу новими економічними домініонами, натомість компактне заселення поляками територій інших країн мало стати засобом політичного впливу. Коли з'ясувалося, що реалізувати це завдання неможливо і значні фінансові ресурси витрачені дарма, колонізаційна політика стала дієвим засобом розв'язання національного питання в Польщі.

Список використаних джерел

1. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo spraw zagranicznych (ffani AAN, MSZ). – Sygn. 9842. Pismo MSZ do Ministerstwa Skarbu z 9. VIII. 1939.
2. AAN, MSZ. – Sygn. 9879. Wiktor Ormicki w sprawie zamorskiego wychodźstwa osadniczego i osadnictwa wewnętrznego: referat, 1936 r.
3. AAN, MSZ. – Sygn. 9890. Polska polityka emigracyjna i jej realizacja –działalność Komisji do Ustalania Zasad Kolonizacji. Protokoły, referaty, tezy, korespondencja 1928–1929 rr.
4. Statystyka Pracy. Rocznik VI. – Warszawa : Główny urząd statystyczny, 1927. – 344 s.
5. Statystyka Pracy. Rocznik IX. – Warszawa : Główny urząd statystyczny, 1930. – 326 s.
6. Statystyka Pracy. Rocznik XV. – Warszawa : Główny urząd statystyczny, 1936. – 223 s.
7. Statystyka Pracy. Zeszyt I. – Warszawa: Główny urząd statystyczny, 1939.
8. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. I. – Warszawa : Tyrsa, 1992. – 315 s.
9. Український емігрант. – 1928. – 30 груд.
10. Український емігрант. – 1929. – 28 квіт.
11. Kwartalnik Naukowego Instytutu Emigracyjnego oraz Przegląd emigracyjny. – 1928. – T. I. – S. 187–193.
12. Przegląd emigracyjny. – 1926. – Zeszyt I.
13. Wiadomości dla emigrantów. – 1931. – 21 stycznia. – № 5.
14. Wiadomości dla emigrantów. – 1931. – 12 marca. – № 12.
15. Wychodźca. – 1929. – 14 kwietnia.
16. Giąbiński St. Emigracja i jej rola w gospodarstwie narodowym / St. Giąbiński. – Warszawa : Naukowy Instytut emigracyjny i kolonialny, 1931. – 20 s.
17. Janowska H. Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939 / H. Janowska. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1994. – 340 s.

18. Kołodziej E. Wychodnictwo zarobkowe z Polski 1918–1939 / E. Kołodziej. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1982. – 291 s.
19. Krasocki M. Emigracja osadnicza / M. Krasocki. – Warszawa : Ministerstwo Opieki Społecznej, 1938. – 35 s.
20. Ludkiewicz Z. Zagadnienia programu agrarnego a emigracja / Z. Ludkiewicz. – Warszawa : Dom Książki Polskiej, 1929. – 95 s.
21. Pankiewicz M. Problem emigracji w Polsce / M. Pankiewicz. – Warszawa : Wydaw. Ligi Morskiej i Kolonjalnej, 1935. – 23 s.
22. Zalecki G. Polska polityka kolonialna i kolonizacyjna / G. Zalecki. – Warszawa : Inztytut Wydawniczy “Biblioteka Polska”, 1925. – 158 s.
23. Zarychta A. Emigracja Polska 1918–1931 i jej znaczenie dla państwa / A. Zarychta. – Nakładem Ligi Morskiej i Kolonjalnej, 1933. – 119 s.
24. Zych S. Emigracja polska / S. Zych. – Lwów : Wydaw. Księgarnia st. Malinowskiego, 1938. – 33 s.